

Φωτομάρτυρας

*Κάθε κήπος έχει μια φωλιά
για τα πουλιά
Κάθε δρόμος έχει μια καρδιά
για τα παιδιά.*

Μάνος Χατζιδάκις, *Οδός Ονείρων*, 1962.

*Θα περάσουν αποπάνω μας όλοι οι τροχοί
στο τέλος
τα ίδια τα όνειρά μας θα μας σώσουν.*

Νίκος Καρούζος, *Τα πουλιά δέλεαρ του Θεού*, 2, 1961.

Εκείνη η Ελλάδα, εκείνη η απόμακρη χώρα στη γωνιά της Ευρώπης που, αν και εξ Ανατολής πολλαπλώς εμπνευσμένη και εμβολιασμένη, επέμενε "να ανήκει εις την Δύσιν", εκείνη η χώρα του παρατεταμένου εμφυλίου και του παρατεταμένου πόνου, κρατήθηκε όρθια, διασώθηκε ζωντανή το πενήντα, το εξήντα, ακόμα και μέσα στη δικτατορία, επειδή ποτέ δεν έπαψε να πολεμάει για κάτι καλύτερο, ποτέ δεν έπαψε να κάνει όνειρα. Ο Νίκος Καρούζος, το 1961 που έγραψε το ποίημα της προμετωπίδας ήταν 35 χρονών, ο Μάνος Χατζιδάκις της *Οδού Ονείρων*, 37 χρονών. Από διαφορετική διαδρομή ο καθένας ονειρευόταν μια καλύτερη τύχη γι' αυτόν τον τόπο. Όπως όλος ο κόσμος τότε.

Όλος ο κόσμος ζούσε, ειδικά στη δεκαετία του εξήντα, με την αόριστη προσμονή ενός διαφορετικού αύριου. Κουρασμένος από τον πόλεμο, από τον εμφύλιο, από τη φτώχεια και τις στερήσεις. Κουρασμένος κυρίως από το γεγονός ότι η χώρα του, παράλο τον απλήρωτο μόχθο και τον ατέλειωτο πόνο και το άδικο αίμα που σπατάλησε επί τόσα χρόνια, παρέμενε στην κατώτατη βαθμίδα του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, στην κατώτατη βαθμίδα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων: μια υποτυπώδης, κατ' όνομα μόνον, (υπερβολικά βασιλευόμενη) δημοκρατία. Κουρασμένος και φοβισμένος ήταν ο Έλληνας τότε, όπου και αν ανήκε πολιτικά, ό,τι κι αν πίστευε, ό,τι κι αν έκανε για να ζήσει.

Σ' αυτόν τον κόσμο, σ' αυτή τη χώρα, σ' αυτούς τους φοβισμένους ανθρώπους δεν έμεναν πολλές δυνατότητες να ανακουφίσουν το καθημερινό βάσανο της επιβίωσης. Ένας καημός διάχυτος κυριαρχούσε στην εποχή, για τον καθένα και για τα πάντα. Ένας απέραντος καημός που μόνον να διασκεδαστεί μπορούσε. Στο λαϊκό θέαμα της επιθεώρησης και του κινηματογράφου ξέρουμε με ποιο τρόπο γινόταν αυτό: η

στέριση, η φτώχεια, η καταπίεση αφορούσε κάποιους άλλους, κάποιους άτυχους, κάποιους ενδεχομένως απλοϊκούς "ανθρωπάκους". Το τίμιο παλληκάρι θα κερδίσει με τον ιδρώτα του το ψωμί του, θα κερδίσει τη ζωή του, θα νικήσει το βολεμένο πλουσιόπαιδο, θα κατακτήσει το ταπεινωμένο και καταφρονημένο κορίτσι κλπ. κλπ. Με παρόμοια στερεότυπα στο μεγαλύτερο μέρος του εικονογραφήθηκε τον πρώτο μετεμφυλιακό καιρό ο καημός ενός βιασμένου λαού και με αντίστοιχα στερεότυπα μόνο μπορούσε να τραγουδιέται.¹

Όμως στο πολιτικό επίπεδο της καθημερινότητας, αυτός ο καημός από ένα σημείο και πέρα εκφραζόταν πια πολύ πιο άμεσα, πολύ πιο δραματικά: ο κατά τακτά διαστήματα ελλειμενισμός του βου στόλου στον Πειραιά πλημμύριζε δολλάρια τη μαύρη αγορά, μίσος τις δημοκρατικές συνειδήσεις και με κάποιο αόριστο «αίσθημα ασφάλειας» τις πιο εύθραυστες από αυτές. Το μυθικό χαστούκι της Μπέτι Αμπατιέλου στη βασίλισσα Φρειδερίκη το 1963, η μοναχική Μαραθώνια πορεία Λαμπράκη την άλλη μέρα, η δολοφονία του τον Μάιο, το τραγικό επεισόδιο στον Γοργοπόταμο τον Νοέμβριο του 1964, τα Ιουλιανά του 1965, η δολοφονία του φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, σημάδεψαν αμετάκλητα την εποχή.

Διόλου τυχαία επομένως που εκεί, σ' αυτή τη δραματική συγκυρία του εξήντα, κάτι καινούργιο άρχισε να κινείται στον χώρο της μουσικής που ξέφευγε από τα γνωστά στερεότυπα: το αυθεντικό λαϊκό τραγούδι, το παλιό ρεμπέτικο, σε συνδυασμό με το βυζαντινό μέλος και τη δημοτική παράδοση βρέθηκε στο κέντρο αυτής της συγκυρίας χάρη στην καλλιέργεια νέων συνθετών, με πρώτο τον Μάνο Χατζιδάκι και στη συνέχεια τον Μίκη Θεοδωράκη, που διάβαζαν, εκτιμούσαν και διαλέγονταν με τους ομήλικούς τους ποιητές, διέθεταν ορισμένη πολιτική συνείδηση και αντιλαμβάνονταν τον ελληνικό καημό όχι ως τουριστικό ή εθνικιστικό φολκλόρ αλλά στην αυθεντική λαϊκή του διάσταση².

¹ Όπως, για παράδειγμα, συστηματικά γινόταν στη δεκαετία του πενήντα από τον «κονφερανσιέ» Γιώργο Οικονομίδη και την εκπομπή του «Νέα ταλέντα» που μετέδιδε σε τακτική βάση το κρατικό ραδιόφωνο.

Από τις εντυπωσιακές εξαιρέσεις στην κουλτούρα εκείνης της περιόδου, και ειδικά στον κινηματογράφο, η νεορεαλιστική (και τότε λογοκριμένη) ταινία *Συνοικία το όνειρο* (1961), που σκηνοθετεί ο Αλέκος Αλεξανδράκης, σε σενάριο Τάσου Λειβαδίτη και Κώστα Κοτζιά με μουσική Μίκη Θεοδωράκη. Το τραγούδι «Βρέχει στη φτωχογειτονιά», σε στίχους του Τάσου Λειβαδίτη, που αποδίδει ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης, εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τον λαϊκό καημό της εποχής.

² «...Το τεράστιο τέρας που άλλοτε λέγεται φασισμός, άλλοτε μιλιταρισμός και άλλοτε δημοκρατία δυτικού τύπου –που δεν είναι τίποτε άλλο παρά προσωπεία του ιμπεριαλισμού– στέκεται από πάνω μας απειλητικό. Και η αντίδρασή μας είναι να τα ξεσκεπάσουμε και να φωνάξουμε μ' όλη μας τη δύναμη ενάντια τους. Είμαστε πια συνειδητοί, «γνωρίζουμε». Οι καημοί της ταβέρνας με τη

Εκείνους τους ίδιους καιρούς ένας νεαρός, ο Τάκης Παναϊδης, διεκδικεί με πείσμα τη θέση του στη ζωή αναζητώντας μια θέση στη φωτογραφική αγορά. Μαθητής ακόμα αναλαμβάνει να κάνει όλο το «χαμαλίκι» στο πατάρι που εμφανίζονταν τα φιλμ των «Ηνωμένων Φωτορεπόρτερς» προσδοκώντας τη στιγμή που θα του ανατεθεί ένα «δικό του» ρεπορτάζ. Έχει, χάρη στους μορφωμένους γονείς του, κληρονομήσει μια ευγένεια και αναπτύξει μια καλλιέργεια που τον κάνει αμέσως αγαπητό σε όλους.

...Ο πατέρας μας, από την Κωνσταντινούπολη, δικαστικός υπάλληλος (γραμματέας δικαστηρίων), αλλά πασίγνωστος ως καλλίφωνος Ιεροψάλτης της Βυζαντινής μουσικής, εθήτευσε ως α΄ δομέστικος δίπλα στους Αρχοντες Πρωτοψάλτες τού Φαναρίου και ως Πρωτοψάλτης στους μεγαλύτερους ναούς των Αθηνών επί σαράντα χρόνια. Ο κύριος Πάτροκλος, θεατρόφιλος, φιλόμουσος και φιλότεχνος, μας καθιέρωσε από πολύ μικρά τον θεσμό «άρτος και θεάματα» και μας γύριζε σε όλα τα θαυμαστά τής εποχής εκείνης, του '40 και του '50. Η μητέρα μας, Ελληνοαμερικάνα από Χιώτες γονείς, με τρεις ξένες γλώσσες, υπήρξε η πρώτη γυναίκα ρεσεμιονίστ στο ξενοδοχείο King George του Καλκάνη, στο Σύνταγμα...

Μέσα σ' αυτόν «τον άρτο» και αυτά «τα θεάματα» ξεκινά τα όνειρά του ο Τάκης Παναϊδης σε μια παράλληλη πορεία, αν και νεότερος, με συνθέτες και συντελεστές του ελληνικού τραγουδιού που, στη δεκαετία του εξήντα, άλλαζαν άρδην το κλίμα της εποχής επιχειρώντας να δώσουν αυθεντική μορφή στον ελληνικό καημό.

Μαθητεύει ακόμα στους «Ηνωμένους Φωτορεπόρτερς» όταν καλείται από τον Δημήτρη Φλώρο να φωτογραφίσει το γλέντι που είχε οργανώσει ο Παναθηναϊκός στο κέντρο «Πιγκάλς» για την κατάκτηση του κυπέλλου του 1955.

– *Πρόσεξε! Θα πάρεις τη μηχανή μου. Δυο-τρεις πόζες θα τραβήξεις, το τραπέζι με το κύπελλο και τους πανηγυρισμούς, του λέει το αφεντικό του.*

...και μου έδειξε το χειρισμό τής ROLLEIFLEX, τα μέτρα, το διάφραγμα, την ταχύτητα... που τα είχα μάθει όλα όταν τις έπιανα κρυφά, τις πέντ' -έξι ROLLEI τού γραφείου. Ξεκίνησα με την αγωνία τού πρωτάρη, την καινούργια μηχανή τού Φλώρου, με μισό δωδεκάρι φιλμ μέσα και άλλο ένα ολόκληρο για παν ενδεχόμενο. Το «Πιγκάλς» του Κόκκαλη ήταν ένα υπόγειο στην αρχή τής Πατησίων, κάτω από τον κινηματογράφο «Ροζικλέρ». Άρχισαν να καταφθάνουν οι παίκτες τού Παναθηναϊκού, τους οποίους ήδη γνώριζα. Ο Σταφυλίδης, ο Μαθιός, ο Κρητικός, ο Φυλακτός, ο Παπαντωνίου, ο Σίμος, ο Μπογδάνος...

μοιρολατρική αίσθηση ανήκουν στο παρελθόν πια...» (Από συνέντευξη του Μάνου Λοΐζου στον Δημ. Γκιώνη για την εφημερίδα *Δημοκρατική Αλλαγή*, με αφορμή τον δίσκο *Τα νέγρικα*, 27.12.1966. Τώρα στο: *Μάνος Λοΐζος, απ' τη μνήμη στην καρδιά*, επιμ. Θ. Σουλιβός, εκδ. Μετρονόμος 2012.)

Ο Τάκης Παναγίδης είναι μόλις είκοσι ετών, δεν αφήνει την ευκαιρία να πάει χαμένη. Όταν όμως φτάνει στο μαγαζί η νεανική του καρδιά βάζει σε δεύτερη μοίρα το πανηγύρι των «Πράσινων»! Στο μαγαζί παίζει ο Μανώλης Χιώτης και ο φακός της μηχανής του στρέφεται χωρίς κανένα δισταγμό επάνω του.

...Αυτούς που δεν γνώριζα και σύντομα θα ανακάλυπτα, ήταν οι καλλιτέχνες τού κέντρου. Επικεφαλής ήταν ο Μανώλης Χιώτης και τραγουδούσαν ο Τάκης Μπίνης και η Στέλλα Χασκίλ. Τα ακούσματά μου δεν είχαν φθάσει μέχρι τον Χιώτη, καθώς το είδωλό μου τότε ήταν ο Νίκος Γούναρης στην «Αίγλη» τού Ζαπτείου.

Θυμάμαι, η Χασκίλ τραγούδησε πολύ ωραία τον «Πασατέμπο», που ήταν τότε το σουζέ τού Χιώτη, καθιστή όπως όλοι στο πάλκο, και της έκαναν σεκόντο στο ρεφρέν ο Μπίνης και ο Χιώτης. Μαγεύτηκα από το παίξιμό του. Ενώ είχα «μείνει», θυμήθηκα ότι έπρεπε να βγάλω φωτογραφία τούς παίκτες τού Παναθηναϊκού. Ανέβηκα στην πίστα και έβγαλα το τραπέζι με το κύπελλο και τα εδέσματα, την ώρα που οι Παναθηναϊκοί χειροκροτούσαν τον Χιώτη. Αλλά μετά άρχισα να φωτογραφίζω συνέχεια Εκείνον και τους άλλους μουσικούς στο πάλκο! Βάζω και το άλλο φιλμ και το τελειώσα όλο με τον Χιώτη! Και εκείνος πάντα σοβαρός, με τα μάτια στα μαγικά του δάχτυλα που έπαιζαν, και καμιά φορά στο φακό, χαμογελώντας.

Την άλλη μέρα το πρωί πήγα στο μαγαζί να δώσω να εμφανιστούν τα φιλμ. Έτρεμα, γιατί ήξερα τι με περιμένει. Με την εμφάνιση του φιλμ, άκουγα από πάνω απ' το πατάρι, τις φωνές τού αξέχαστου Δημήτρη Φλώρου.

– *Ρε συ, τι έκανες! Σ' έστειλα ρε, να βγάλεις μία φωτογραφία τον Παναθηναϊκό και συ έβγαλες δεκαπέντε φωτογραφίες τον μουζουζή;*

– *Ο Μανώλης Χιώτης είναι, κύριε Μήτσο! απάντησα, αλλά ο Φλώρος αντέδρασε και πάλι.*

– *Και επειδή είναι ο Μανώλης Χιώτης; Έπρεπε να βγάλεις τόσες φωτογραφίες, να τις κάνω τι; Άμα σε ξαναστείλω εγώ για δουλειά!*

Όμως οι φωτογραφίες άρεσαν στον Μανώλη Χιώτη που τις πλήρωσε στον Φλώρο που με τη σειρά του πλήρωσε τα μισά στον Παναγίδη. Αυτή η πρώτη καλλιτεχνική επιτυχία του Παναγίδη έμελλε να έχει συνέχεια. Πολύ σύντομα θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του ρηξικέλευθου παραγωγού και επιχειρηματία, του «ηγεμόνα» Τάκη Λαμπρόπουλου, που μόλις (1958) είχε αναλάβει τη δισκογραφική εταιρεία Columbia. Ο νεαρός Λαμπρόπουλος (εικοσιοκτώ ετών τότε) θα προσέξει τον ανεπιτήδευτο, ελεύθερο τρόπο που ο επίσης νεαρός Παναγίδης φωτογραφίζει τραγουδιστές και συνθέτες. Σύντομα ο τελευταίος, με την υποστήριξη του Μίκη Θεοδωράκη, αναλαμβάνει επίσημος φωτογράφος για την εταιρεία.

Με αυτή του τη νέα ιδιότητα ο Τάκης Παναγίδης θα συναντηθεί ξανά με τον Μανώλη Χιώτη. Αυτό θα συμβεί στις 2 Ιουλίου 1961, στο «κοσμικόν κέντρο διασκεδάσεως Αθηναία», που βρισκόταν μέσα στον Ιππόδρομο, στο Φαληρικό Δέλτα. Εκεί ο Παναγίδης, έχει αναλάβει εκ μέρους της Columbia να φωτογραφίσει όλους τους πρωταγωνιστές του τρίτου φεστιβάλ ελληνικού τραγουδιού που διοργανώνει το τότε E.I.P. (κατ' απομίμηση αντίστοιχων ιταλικών φεστιβάλ).

Η εποχή κυριαρχείται από τους νέους ήχους του Μάνου Χατζιδάκι που στα δύο

προηγούμενα φεστιβάλ πήρε, χωρίς ουσιαστικά αντίπαλο, το πρώτο βραβείο³: οι μελωδίες του, τα λόγια των τραγουδιών του, οι ενορχηστρώσεις του, τα όργανα που χρησιμοποιεί και ο τρόπος που τα κάνει να ηχούν καταφέρνουν να ξεχωρίζει κάθε τραγούδι του και να γίνεται επιτυχία: «Χάρτινο το φεγγαράκι», «Έλα πάρε μου τη λύπη», «Πόλη μαγική», «Ιλισσός», «Γαρίφαλο στ' αφτί», «Αγάπη που 'γινες δίκικο μαχαίρι», «Έχω ένα μυστικό», «Το φεγγάρι είναι κόκκινο», «Μην τον ρωτάς τον ουρανό». Αυτά τα τραγούδια κυκλοφορούν από στόμα σε στόμα, παίζονται στο ραδιόφωνο, ακούγονται παντού.

Αυτά τα τραγούδια πείθουν οπωσδήποτε και τον Μίκη Θεοδωράκη, που ακόμα ζει και δουλεύει στη συμφωνική μουσική στο Παρίσι, να κάνει την εμφάνισή του στο λαϊκό τραγούδι. Τον Σεπτέμβρη του 1960 βγαίνει σε δίσκο, και μάλιστα σε δύο διαφορετικές εκτελέσεις⁴, ο μυθικός *Επιτάφιος* σε ποίηση Γιάννη Ρίτσου και λίγο μετά *Οι λιποτάκτες*, το *Αρχιπέλαγος*, η *Πολιτεία*.

Ο Χιώτης έπαιξε ως σολίστ με την ορχήστρα τού E.I.P. στο τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη «Απαγωγή» («Θα πάρω μια βαρκούλα μανούλα μου...»). Πρώτη φορά συνέβαινε αυτό, το μπουζούκι να παίζει ως σολίστ με την ορχήστρα. Το τραγούδι (με τη Μαίρη Λίντα) απέσπασε το πρώτο βραβείο. Το δεύτερο βραβείο⁵ στο φεστιβάλ το πήρε το «Κουρασμένο παλικάρι» του Μάνου Χατζιδάκι με τη Νάνα Μούσχουρη να αποδίδει συγκλονιστικά τους ελεγειακούς στίχους του Γκάτσου. Ο φωτογράφος, μόλις εικοσιέξι χρόνων, εκείνο το βράδυ βρίσκεται στο πλευρό των δύο συνθετών. Έκτοτε δεν θα πάψει να παρακολουθεί την πορεία τους και να τους φωτογραφίζει. Εκείνη η μέρα σφράγισε οριστικά το φωτογραφικό μέλλον του Τάκη Παναρίδη ως του πιο δημοφιλή και αξιαγάπητου «φωτομάρτυρα» (δική του, μεταγενέστερη διατύπωση) στον χώρο του έντεχνου λαϊκού τραγουδιού.

Η συνέχεια του Τάκη Παναρίδη, παράλληλη πλέον με την εξέλιξη της νέας λαϊκής μουσικής, καταγράφεται στις επόμενες σελίδες αυτού του τόμου. Ενός τόμου που

³ 1959: «Κάπου υπάρχει η αγάπη μου». 1960: «Τιμωρία» («Σ' αυτή τη χώρα τη μικρή που μοίρα δεν τη μύρανε»...) και τα δύο τραγουδισμένα από τη Νάνα Μούσχουρη.

⁴ Η πρώτη εκτέλεση, αυτή της εταιρείας Fidelity, είναι με τη φωνή της Νάνας Μούσχουρη και την ενορχήστρωση του Μάνου Χατζιδάκι, ο οποίος, κατά τον Μίκη Θεοδωράκη, παραδίδει έναν *Επιτάφιο* «λυρικό, επιθαλάμιο, επιτάφιο αδερφής σε αδερφό και αγαπημένης σε αγαπημένο». Λίγο αργότερα κυκλοφορεί από την Columbia ο *Επιτάφιος* με την ενορχήστρωση του συνθέτη, το μπουζούκι του Μανώλη Χιώτη και τις φωνές των Γρηγόρη Μπιθικώτση και Καίτης Θύμη, που «είναι για τις αγορές και τα σοκάκια, εκεί που το παλληκάρι λαχάνιασε και αγάπησε, πριν φάει μια σφαίρα στην καρδιά», όπως χαρακτηριστικά σημείωνε, τον Οκτώβριο του 1960 στην εφημερίδα *Αυγή*, ο Μίκης Θεοδωράκης.

⁵ Ο Χατζιδάκις έχασε παρά ένα ψήφο την ισοψηφία με τον Θεοδωράκη επειδή η Ελένη Βλάχου έκανε λάθος και έδωσε την ψήφο της στο άλλο τραγούδι του Χατζιδάκι, τον «Κυρ-Αντώνη».

αποτελεί μικρό ίσως, αλλά αντιπροσωπευτικό δείγμα, ενός πλούσιου αρχείου στο οποίο ακόμα αναφέρονται όσοι μελετούν, σχολιάζουν ή απλώς ενδιαφέρονται να εικονογραφήσουν εκείνη την, όπως συχνά την αποκαλούσε ο ίδιος, «θρυλική» εποχή.